

לימודי אזרחות: מה לומדים מזה?

ד"ר גל לוי, האוניברסיטה הפתוחה וד"ר מחד מסאלחה, האוניברסיטה הפתוחה ומכללת סכנין להכשרת עובדי הוראה

1. למה לחקור (שוב) את החינוך לאזרחות

קשה להפריז בתפקידו של החינוך לאזרחות ובמשמעויותיו מעבר לחיי בית הספר. ואכן, זה לפחות כשלושה עשורים עומדים לימודי האזרחות בליבו של מחקר עשיר ומגוון. המחקר הנוכחי מבקש לתרום לשדה מחקר זה, ולבחון כיצד זוכרים בוגרות ובוגרי בתי הספר התיכוניים בישראל את לימודי האזרחות, ואיך אלה השפיעו ומשפיעים על התגבשות תודעתם כאזרחים בוגרים. חשיבותו וייחודו של המחקר בכך, שהוא מבקש לענות על הֶסֶר בחקר החינוך לאזרחות בישראל. שָׁנָן, בעוד המחקר הקיים מתמקד בטקסטים (ספרי הלימוד ותוכניות הלימודים), ומציב לרוב שאלות נורמטיביות ("מה ראוי ללמד?"), ושאלות אידיאולוגיות-ערכיות הנוגעות לאיפיון המשטר בישראל ("יהודי או דמוקרטי?"), אנו מבקשים לעמוד על התקבלותם של לימודי האזרחות על ידי הנערות והנערים, נמעניו, רגע לפני צאתם לחיים כאזרחים בוגרים.

להבנתנו, האזרחות כמקצוע לימוד נתונה באופן מתמיד לשני סוגי פרשנות (לפחות). מצד אחד ניצבות הכוונות של כותבי הטקסטים – מעצבי מדיניות החינוך ומחברי ספרי הלימוד; מן הצד האחר נמצאים המורים, המורות, התלמידים והתלמידות – המפרשים את הטקסטים במעשה הלימוד היומיומי. המחקר הקיים מקנה משנה חשיבות לטקסטים כשלעצמם, ועוסק לרוב בפרשנות שמעניקים מעצבי התוכן למקצוע זה. מנגד, אנו מבקשים להציב במרכז את האינטראקציה הלימודית, ולעמוד על הפרשנות הנוצרת במפגש בין המורה לתלמידים. לטענתנו, החוויה הלימודית היא נדבך משמעותי בתהליך הלימוד שכמעט לא נחקר, והבנתה היא כלי מרכזי שכיום אינו בנמצא, ובכוחו לסייע בבירור המצוי והרצוי בלימודי האזרחות.

במסגרת המחקר ביקשנו מבוגרות ומבוגרים לשחזר את חוויית לימודי האזרחות בבית הספר, ושאלנו על נוכחותם של אלה בחייהם כאזרחים צעירים. בשונה ממחקרים העוסקים בערכים ובעמדות בהם אוזחים צעירים וצעירות, אנו ביקשנו לברר מהן תפיסות האזרחות עמן הם יצאו לחיים, וכיצד ניתן להבין את הקשר בין האופן בו לומדים אזרחות לבין תפיסות אלה.

המחקר נסמך על שני כלים מתודולוגיים. הכלי הראשון הוא קבוצות מיקוד ובה בוגרות ובוגרים בני 19-22 ממיגזרי החינוך השונים, שנבחנו בבחינת הבגרות באזרחות ב־3-4 השנים האחרונות. במסגרת זו נפגשנו עם בוגרות ובוגרים ערבים, עם קבוצה מעורבת יהודית-ערבית, ועם קבוצות ובהן בוגרות ובוגרי בתי ספר יהודיים ממלכתיים, ממלכתיים-דתיים, וחרדים. בסך הכל קיימנו 7 קבוצות מיקוד, שכללו בין 3 ל-9 משתתפות ומשתתפים כל אחת. המפגשים הללו צולמו והשיחות תומללו, על מנת לעמוד על תמות מרכזיות ועל סוגיות חוזרות בדברי המראיינות והמראיינים. הכלי

השני הוא סקר אינטרנטי משולב שהיה מבוסס על ריאיון מובנה בקרב מדגם אקראי הסתברותי של 504 משיבים.¹ השאלון התבסס על ממצאים מקבוצות המיקוד, ונועד לתת תוקף לתובנות שעלו מהן ולהעמיקן.

2. דילמות בחקר לימודי האזרחות

הספרות העוסקת בחינוך לאזרחות מניחה לרוב כי הטקסט – כלומר תוכנית הלימודים וספרי הלימוד – "מדבר בעד עצמו", וכי החיברות לאזרחות הוא תוצר של לימוד שיטתי (או אינדוקטרינציה, תלוי בעיני המתבונן), שבמסגרתו מונחל הידע הכתוב לתלמידים. שיטה זו מציבה את הטקסט במרכז. לעומת זאת, כאשר נקודת המבט מופנית מהטקסט אל הלמידה, הדבר העומד לרוב למבחן הוא מידת הפנמתם של ערכים דמוקרטיים ולאומיים, או ידע פוליטי כללי הבא לידי ביטוי בעמדות הנשאלים. לפי גישות אלה, החינוך לאזרחות נועד להנחיל ידע פרוצדורלי וערכי, על מבני השלטון והערכים הדמוקרטיים שעליהם מבוסס המשטר; על מכלול החובות והזכויות המגדירות את מעמדו של האזרח; ועל כישורי האזרחות והזהות האזרחית. לעיתים, המחקר עוסק בשאלת תפקידם ומקומם של המורים, לרוב מנקודת מבטם ומתוך התמקדות בקשיים בהוראת המקצוע, בין אם מדובר בדילמות ערכיות ובין אם מדובר בדילמות פדגוגיות. כך, חקר החינוך לאזרחות תואם את תפיסת התהליך הלימודי ככזה המתקיים, אם נתאר זאת באמצעות הדימוי שטבע המחנך וההוגה פאולו פריירה, בצורת החינוך הבנקאי. בראש המערכת ניצב משרד החינוך על מרכיביו הפוליטיים והמקצועיים, והוא המעצב את תוכנית הלימודים; בתחתיתה ניצבים התלמידות והתלמידים שעליהם מוטלת החובה להפנים את תוכני הלימוד. בעוד אנו איננו מערערים על הצורך בחקר הפדגוגיה החינוכית והלימודית בצורתה זו, כזרמת מלמעלה כלפי מטה, אנו סבורים שהבנת אופן פעולתה מחייב התייחסות לנקודת מבט נוספת – זו הרואה במורים ובתלמידים עצמם פרשנים של תוכני הלימוד והתהליכים הלימודיים.

שלוש דילמות קיימות בחינוך לאזרחות, כפי שנמצא במחקר הקיים. האחת, אשר מאפיינת את המחקר העוסק בספרי הלימוד ובתוכנית הלימודים, מתמקדת בשאלת יחסו של הטקסט אל סוגיית המתח המובנה בין הגדרתה של המדינה כמדינה יהודית, או מדינתו של הלאום היהודי – כפי שהדבר נוסח לאחרונה ב"חוק הלאום", לבין הגדרתה כמדינה דמוקרטית – כפי שהדבר נוסח בחוקי היסוד שהתקבלו בשלהי המאה ה-20. דילמה זו נובעת מהיותם של ספרי הלימוד מושא למחלוקות פוליטיות חוזרות ונשנות בשנים האחרונות, בין מי שרואים אותם כנוטים לאתנצנטריות לבין מי שרואים אותם כליברליים מדי. הדילמה השנייה נעוצה בשאלת הערכים שמקנה החינוך לאזרחות. היא נובעת בעיקרה מהחשש שהתלמידות והתלמידים חסרים, מצד אחד, ערכים דמוקרטיים, ומצד אחר, ערכים לאומיים-פטריוטיים (כמובן, יהודיים). הדילמה השלישית זוכה לתשומת לב נדירה יחסית, והיא נוגעת לתפקיד שממלא החינוך לאזרחות בעידוד ההשתתפות האקטיבית ובפיתוח תודעה ביקורתית. לטעמנו, העיסוק הגובר בשאלות האידיאולוגיות והערכיות הותיר את הסוגיה האחרונה מעט בשוליים.

חשיבותן של דילמות אלה אינה מוטלת בספק, ואנו איננו מבקשים אלא לנסות ולחברן זו לזו, ולהבין כיצד מגשרים אופן הלימוד והחוויה הלימודית בין תוכני הלימוד המובאים לכיתה בצורת טקסטים, לבין הערכים שמפנימים הבוגרות והבוגרים במהלך לימודיהם, וכן בין תכנים אלה לבין תפיסות האזרחות שלהם עצמם כאזרחים בוגרים. במסגרת זו אין אנו מבקשים להתייחס לכל ההיבטים של הקשרים אלה, אלא רק להתמקד בפן אחד שלהם – הפרשנות של לימודי האזרחות ותהליך הלימוד מנקודת המבט הרטרופספקטיבית של האזרחים הצעירים. לשם כך שאלנו את המרואיינים שלנו שתי שאלות מרכזיות: כיצד הם זוכרים את חוויית הלימודים, ומה הם זוכרים מהחומר הנלמד. משאלות אלה למדנו על תפקידם, האקטיבי או הפסיבי, של התלמידים בפרשנות חומרי הלימוד, וכן על חשיבותם של המורים ושל הפדגוגיה כגורמים המתווכים את חומרי הלימוד (הטקסטים) לנמענים – האזרחים העתידיים.

את הממצאים אנו מבקשים להציג באמצעות התשובות לשתי שאלות: איך היה ללמוד אזרחות, ומה נלמד.

1 הסקר נערך בחודש נובמבר 2018 בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה הבוגרת (גילאי 19-22) בארץ. טעות הדגימה ביחס לאומדנים השונים היא 4.3%. הסקר בוצע על-ידי מאגר מוחות – מכון מחקר ויעוץ בינתחומי בע"מ בניהולם של פרופ' יצחק כ"ץ – מנכ"ל, פרופ' ברוך מבורך – מנהל מדעי, וד"ר אמיר הורקין – מנהל המחקר. אנו מבקשים להודות למיכל מור-מילרמן על העזרה הרבה, במיוחד בארגון קבוצות המיקוד. אנו כמובן מודים לכל המשתתפות והמשתתפים שחלקו איתנו את החוויות והמחשבות שלהם.

3. איך היה?

השאלה המרכזית הראשונה עסקה בחוויית הלימוד, ומהתשובות עליה עלה, כי רוב המרואיינים בקבוצות המיקוד זוכרים בעיקר כיצד הם למדו, ופחות מה הם למדו. מרביתם סיפרו שהם זוכרים מעט עד מעט מאוד מלימודי האזרחות בבית הספר. הם בעיקר זוכרים, לפעמים במעומעם, את הנושאים ששיננו לקראת בחינת הבגרות, וכאשר הם זוכרים זאת, הרי זה לרוב באופן טכני ופורמלי, פעמים רבות – הגדרת מושגים וכתרות. התמונה שעלתה מהסקר הייתה מעט שונה. ממנו עלה, בתשובה לשאלה "באיזו מידה את זוכרת כיום את תוכני ונושאי הלימוד", כי 40% מהמשיבים זוכרים או זוכרים היטב את מה שלמדו, ו-49% זוכרים זאת במידה בינונית. לא היו הבדלים ברמת הזכירה בין סוגי בתי הספר השונים, או בחתכים אחרים שנבדקו (יהודים מול ערבים, או לפי מעמד חברתי-כלכלי).

ממצא בולט נוסף בהקשר של חוויית הלימודים הוא אופן התנהלותם של השיעורים. בקבוצות המיקוד למדנו, שרוב מוחלט של המרואיינים זוכר את השיעור כחוויה מנכרת. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר באופן הלימוד – שינון טכני של נושאי הלימוד בהתאם לדרישות בחינת הבגרות. כך, למשל, מספרת מרואיינת בקבוצה של בנות שירות לאומי כיצד פעלה המורה:

היא אפילו כאילו לא המליצה לנו לקנות את המיקודית.² היא אמרה לנו שהיא מעדיפה שנלך לפי הספר, נזכור את התשובות כמו שהן מהספר כי הם מאוד מדקדקים בניקוד שנותנים בבגרות אז היא העדיפה שלא ניקח אפילו את המיקודית שנלמד ממש מהספר עצמו.

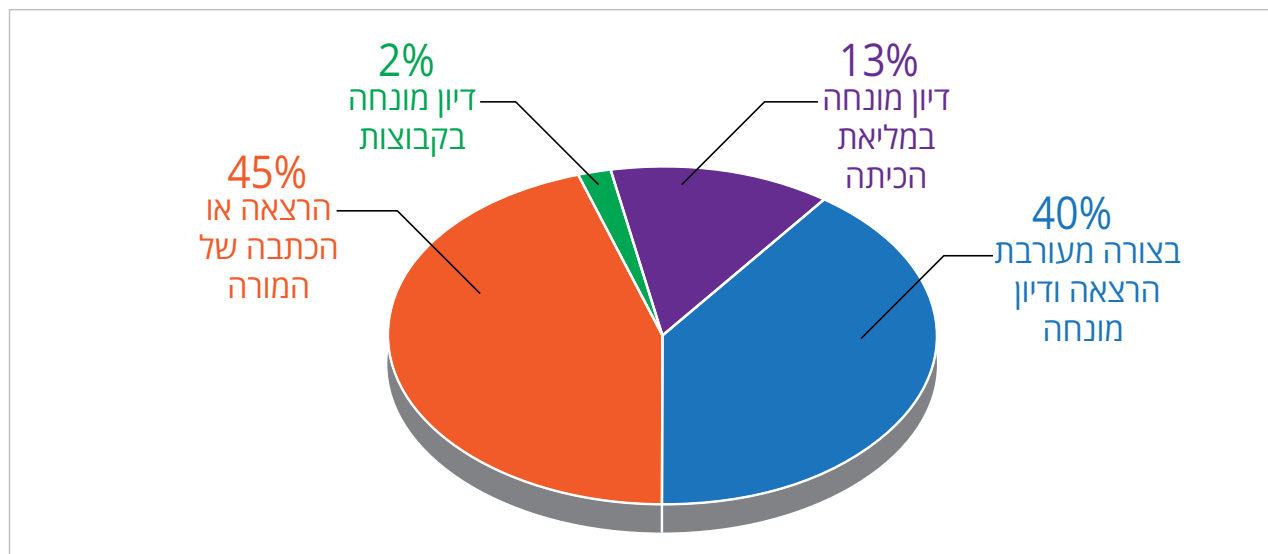
באותה קבוצה מסבירה הדוברת כיצד התבקשה ללמוד באופן מכאני:

דוברת 1: צריך לשנן.

דוברת 2: וזה כאילו, לי נגיד אישית יותר קל לי לכתוב משהו או זה אם אני קודם כל מבינה את ההיגיון שעומד מאחורי זה, מה זה בכלל, באזרחות לא תמיד ידעתי מה זה, ידעתי שאני צריכה לזכור את זה ככה כי ככה, כי זה מה שאני צריכה לבגרות.

אופן התנהלות השיעור, כפי שנראה מיד, הוא מאפיין מרכזי המשפיע באופן מהותי על חוויית הלימודים ומעצב את הזכרון מהלימודים. מהסקר עולה כי כמעט מחצית מהמשיבים זוכרים כי השיעור התנהל בצורת "הרצאה או הכתבה של המורה", ומעט מזה זוכרים שילוב בין הרצאה לדיון, ומעטים זוכרים שהשיעור התנהל בצורת דיון, בקבוצות או במליאת הכיתה.

גרף 1 איך התנהלו בדרך כלל שיעורי האזרחות?

מקבוצות המיקוד למדנו ביתר פירוט על ההבדלים באופי השיעורים, ובפרט על תרומתם של אלה שהתנהלו בצורה דיאלוגית ודיונית. כך, למשל, תיאר זאת בוגר ישיבה תיכונית בצפון הארץ:

אני מבחינתי השיעור אזרחות היה מאוד שונה בהווי, היה לי מורה שהוא היה יוצא צבא, סגן אלוף שנכנס לתוך מערכת החינוך אז הוא לא היה ממש מורה של לשבת מול מחברת ולהעתיק מהלוח, הוא היה יושב והיה מדבר איתנו ומסביר לנו דברים, השיעור היה נראה שונה, להגיד שהבנתי את החומר נכון ככה? לא בהכרח. אבל השיעור היה נראה מאוד שונה, הייתי יוצא משיעור אזרחות לא בהרגשה רעה.

וכך סיפרו המשתתפים בקבוצת מיקוד ביישוב ערבי במרכז הארץ:

דובר 1: וגם היה בשיעור דיונים.

דובר 5: יש דיאלוגים, ולא הכול מהספר. למשל אנחנו מתדיינים על נושאים חשובים במדינה. נושאים ...

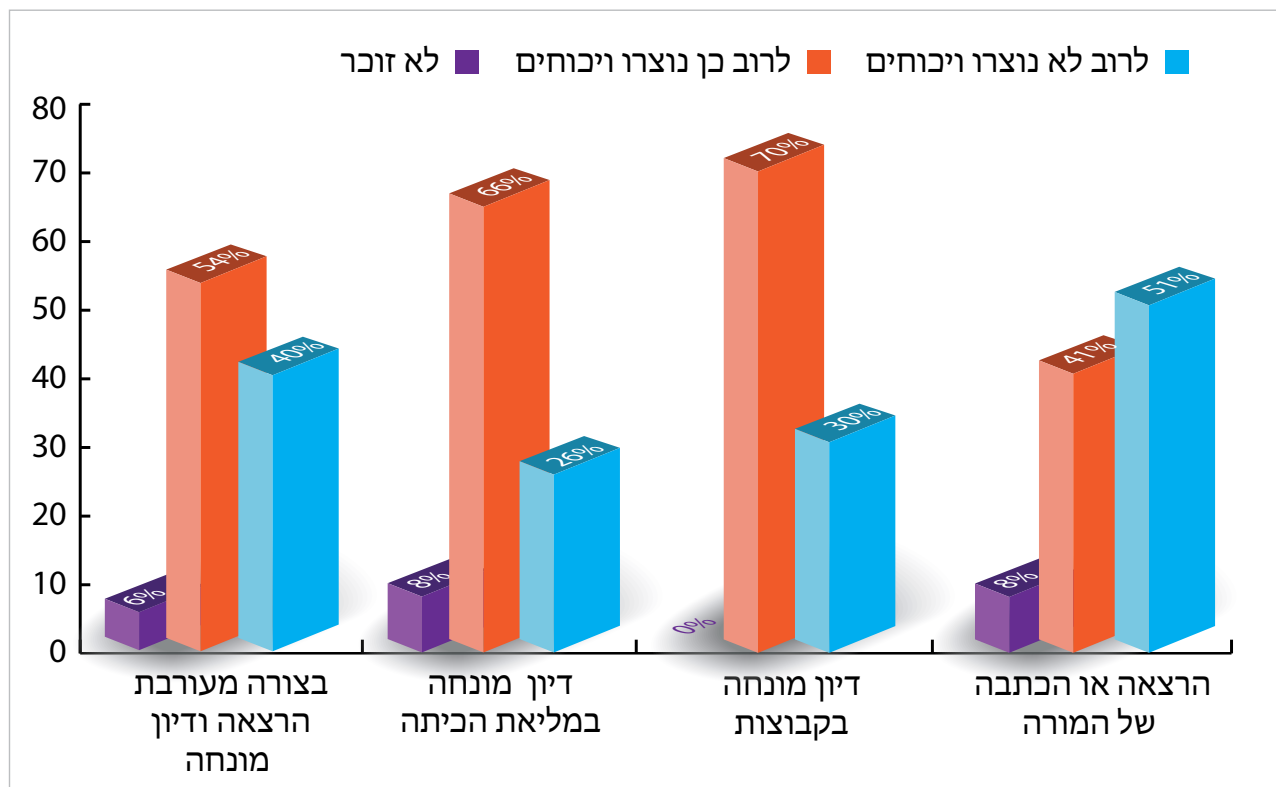
דובר 6: מקרים חדשים שקרו. המורה ...

דובר 4: בעיות בכנסת וכאלה דברים

דובר 1: נותנים לנו דוגמה של איזה מקרה שקרה ואנחנו מנתחים אותו למשל.

כאמור, אופן התנהלות השיעור השפיע על אופיו של הדיון. כך, נמצא בסקר כי באופן מובהק היקף הוויכוחים שהתעוררו בשיעורים שנוהלו בצורת דיון מונחה בקבוצה ובמליאת הכיתה, היה גדול יותר מאשר בשיעורים שנוהלו בצורת הרצאה.

גרף 2 האם שיעורי האזרחות עוררו ויכוח? (לפי צורת התנהלות השיעור)

קשר זה בין אופן התנהלות השיעור לצורת הדיון מוביל אותנו לממצא נוסף הקשור לחוויית הניכור, והוא תוכני הלימוד. מרבית הזמן (המועט, חשוב לזכור) המוקדש ללימודי האזרחות, ממוקד כאמור בהכנת התלמידים לבחינות הבגרות. משמעות הדבר היא, שהשיעורים עוסקים באופן מכאני בחומרי הלימוד, המוכתבים על ידי המיקודית, ונושאים

אקטואליים, שחלק מהמרואיינים חושב שהיה צריך לדון בהם, נותרו מחוץ לתחום הדיון. שאלנו בסקר את המרואיינים ביחס לתחושותיהם כלפי הוויכוחים הללו. 73% מהמשיבים ענו שהם "הרגישו שהם מועילים ותורמים להבנת הנושא", רק 13% חשבו שהם מזיקים, ואילו 14% הנותרים היו אדישים לכך.

חוסר העניין בלימודי האזרחות והניכור מחומרי הלימוד עלה, למשל, בדיון בקבוצת המיקוד ביישוב יהודי קהילתי בצפון הארץ:

שאלה: אתם הרגשתם שזה מעניין אתכם ללמוד את זה? זה לא מעניין אתכם, זה כאילו רק מטלה לבגרות?
 דובר: יש מקומות, יש ימים שזה היה, יש שיעורים מסוימים שזה היה מעניין אבל שוב באיזה שהוא שלב נראה לי כיתה אמצע יא' יב' כזה אתה מגיע לשלב שאתה אומר אזוקי אני נכנס לשיעור אזוקי הכל טוב ויפה איך זה מועיל לבגרות? ככה המוח מתחיל לעבוד.

דוברת: נכון.

דוברת: נכון.

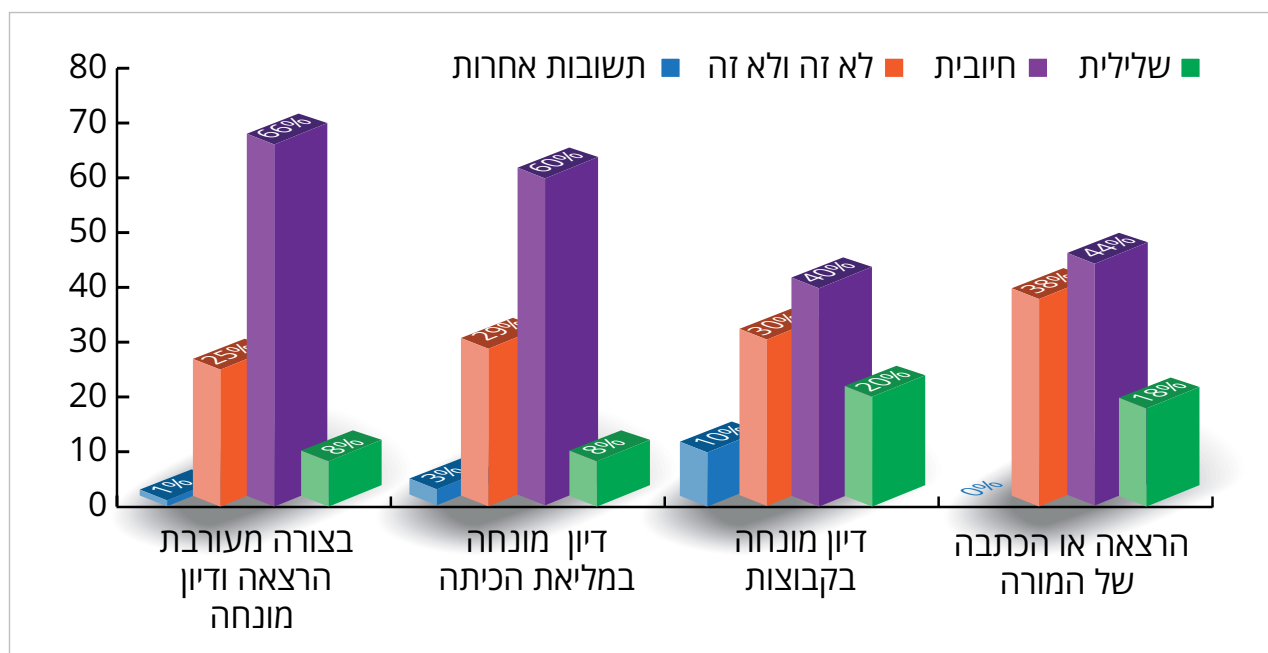
דובר: אתה כבר לא חושב על זה כל מה שהרבה יותר רחב במערכת החינוך, אתה לא חושב על מה אתה לומד, אתה חושב איך אני עונה על זה בבגרות.

ההימנעות מעיסוק בשאלות אקטואליות בכלל, ובמה שנתפס בעיני חלק מהמרואיינים בקבוצות המיקוד כהכנה לחיים בפרט, הותירה את המרואיינים בתחושה של החמצה, ושל פער בין מה שנלמד לבין המפגש שלהם עם המציאות. כך, למשל, צעירה פלסטינית שלמדה בבית ספר ממלכתי יהודי בתל אביב אמרה כי:

אזרחות זה היה נושא קשה לי במיוחד בתור פלסטינית כי זה היה... כל הקטע של החוקים והזכויות ו... והם תמיד התחמקו ואני הייתי כזה שואלת תמיד, [...] אז תמיד ניסיתי להתקיל את המורה שלי עם שאלות כזה של "אזוקי כן אבל נכון, בישראל יש זכויות אדם אז למה כאילו פשוט זכויות האדם האלה לא, לא תקפות?"

הן בסקר והן בקבוצות המיקוד עלה כי חוויית הלימודים הייתה שונה, במיוחד (ובאופן מובהק) בהתאם לאופן התנהלות השיעור. כך, כפי שניכר בגרף להלן החווייה הייתה חיובית יותר ככל שאופן התנהלות השיעור היה דיוני ודיאלוגי יותר.

גרף 3 האם לימודי האזרחות זכורים לך כחווייה שלילית או חיובית? (לפי צורת התנהלות השיעור)

4. מה נשאר?

כאמור, המחקר הקיים מרבה לעסוק בעמדות ובערכים של תלמידים ותלמידות בנושאים הקשורים ביחס לדמוקרטיה, לערכים אוניברסליים, לפטריוטיזם, ללאומיות ועוד. מרבית המחקרים הללו נערכים בתקופת הלימודים, ולכן קשה ללמוד מהם על מה שנותר לתלמידים עם צאתם לחיים עצמם. אנו ביקשנו ללמוד מה זוכרים האזרחים הצעירים מהתכנים שנלמדו, ומה לדעתם חסר להם כעת בחייהם הבוגרים. באופן לא מפתיע, שלושת הנושאים הבולטים הם זכויות אדם (14% מהמשיבים זוכרים זאת במיוחד), דמוקרטיה (11%), ומגילת העצמאות (11%). כפי שעלה במחקרים בעבר, נושאים אלה מודגשים במיוחד בחומר הלימוד ובבחינות הבגרות. נושא הזכויות עולה באופן מובהק גם בקבוצות המיקוד, ולצידו – נושא הדמוקרטיה כצורת משטר. בזמנו תיאר הסוציולוג יונתן שפירא את המשטר בישראל כדמוקרטיה פרוצדורלית החסרה מוטיב ליברלי של זכויות. נדמה שכיום אלה שני המרכיבים העיקריים, אם לא היחידים, המגדירים בעיני האזרחים הצעירים את הסדר הפוליטי. כאשר שאלנו מה לדעתם חסר בלימודי האזרחות, השיבו 26% מבעלי הדעה שצריך היה להוסיף דיון בנושאים פוליטיים אקטואליים, ושיעור דומה ביקש ללמוד עוד על התהליכים ועל התנהלות מערכות השלטון. 20% ביקשו ללמוד על נושאים הקשורים בהשתתפות ובפעילות פוליטית, ו-19% רוצים לדון יותר בנושאים השנויים במחלוקת.

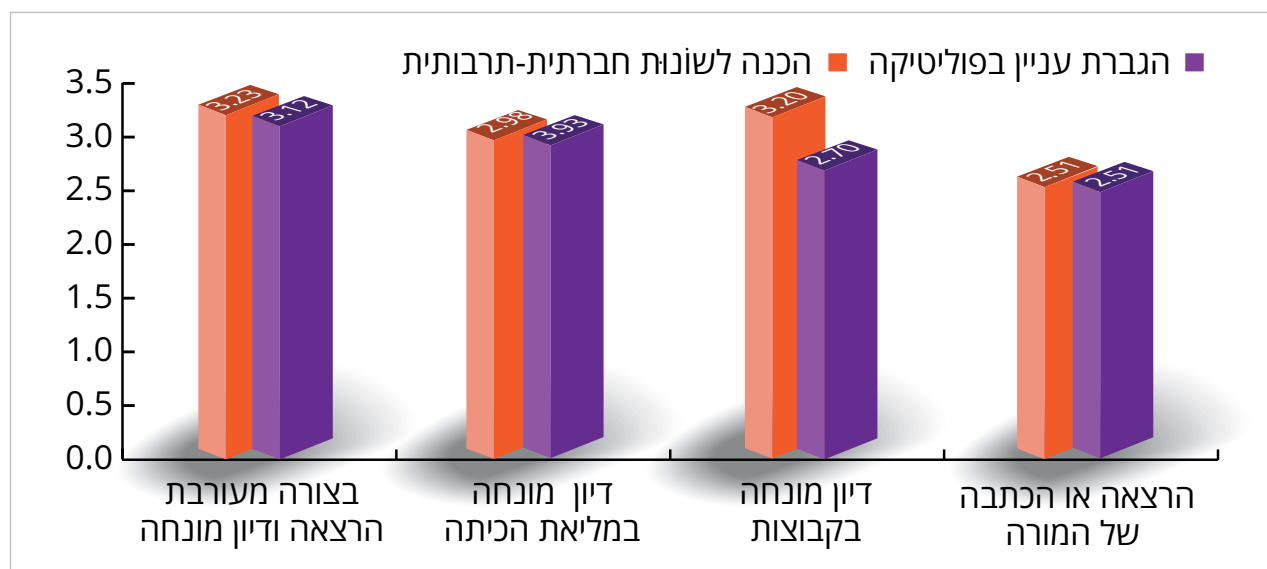
כיצד, אם כן, הכינו לימודי האזרחות את הצעירות והצעירים לחיים?

רק 34% מבעלי הדעה חשבו שלימודי האזרחות הגבירו או הגבירו מאוד את העניין שלהם בפוליטיקה, לעומת 41% שאמרו שלימודים אלה לא הגבירו או לא הגבירו כלל את העניין, והנותרים (25%) השיבו שעניינם בפוליטיקה גבר במידה בינונית בעקבות לימודי האזרחות. בעוד שלא נמצאו הבדלים במידת העניין בין סוגי בתי הספר או בין החברה היהודית לבין זו הערבית, נמצאו הבדלים מובהקים ברמת הגברת העניין בפוליטיקה בין הלומדים בצורות למידה שונות.

באופן דומה, צורת התנהלות השיעור הייתה הגורם המובהק היחיד שהשפיע על המידה שבה לימודי האזרחות הכירו ללומדים וללומדות את אופייה המגוון של החברה בישראל. רק 25% מבעלי הדעה סברו שלימודי האזרחות הכינו או הכינו אותם מאוד להכרת השוני והגיוון התרבותי והלאומי בחברה הישראלית. 28% אמרו, שהלימודים לא הכינו כלל או לא הכינו, ויותר 47% ענו שהם הוכנו במידה בינונית.

הגרף הבא מתאר – בסולם של 1 (לא השפיע כלל) עד 5 (השפיע במידה רבה) – את השפעתו החיובית של השיעור הדינוני על הגברת העניין בפוליטיקה ועל הכנת הלומדים להכרת השונות החברתית-תרבותית לעומת השיעור המתנהל כהרצאה.

גרף 4 האם לימודי האזרחות תרמו להגברת העניין בפוליטיקה והכינו אותך להכרת השונות החברתית-תרבותית? (לפי צורת התנהלות השיעור)

זה מוביל אותנו לממצא האחרון, והחשוב בעינינו מבחינת משמעויותיו והשלכותיו, והוא תפקידו של המורה כגורם המתווך את חומרי הלימוד "מלמעלה למטה". מקבוצות המיקוד עלה בבירור, שלמורים הייתה השפעה על חוויית הלימוד ועל המידה שבה התעניינו התלמידים בחומר הלימוד. בסקר השיבו 54% מהנשאלים, כי המורה תרמה או תרמה מאוד להבנת לימודי האזרחות. בכל קבוצת לימוד היו משתתף או משתתפת אחת לפחות שהעידו על ההבדל שנוצר בזכות המורים, ועל כך שכאשר המורים עסקו לא רק בהכנה לבחינות הבגרות ובהכתבת החומר, הלומדים התעניינו יותר וחוו את הלימודים באופן חיובי יותר. ניתן לומר, בהסתמך על התשובות השונות, שהבחירה של המורות והמורים בסגנון ההוראה בשיעור היא גורם משמעותי בהשלכות ארוכות-הטווח של הלימודים.

לבסוף, נבקש להדגיש שני ממצאים בולטים במיוחד במחקר זה, מהם עולה מסקנה אחת מכרעת:

- א. הממצאים מלמדים על קשר חלש בין לימודי האזרחות (הטקסטים) לבין מציאות החיים של אזרחים בוגרים.
- ב. הגורם המשפיע ביותר על חוויית הלימודים ועל העניין בלימודי האזרחות הוא קיומה של פדגוגיה דיונית, אותה מובילים מורות ומורים המאמינים בגישה דיאלוגית ובהיותה של האזרחות דרך חיים המתהווה מתוך תהליך הלמידה.

נוכח תקוותו של נשיא המדינה ראובן (רובי) ריבלין, כי האזרחות תגשר על פני הריחוק והקונפליקט בין מרכיבי השונים של החברה, עולה כי לימודי האזרחות אינם מייצרים תפיסה עמוקה של האזרחות בקרב הלומדים, כזו המעודדת חשיבה ביקורתית והכרה בחשיבותה של הפוליטיקה. במקום זאת, המושגים המרכיבים את האזרחות נותרים עמומים, וכך מתקבעת תפיסה שטוחה של האזרחות המבססת את הסדר הקיים כמובן מאליו, ובמיוחד את היותם של הגבולות החברתיים גבוהים כתמיד.